

Nailə Kamil qızı Məmmədova⁹⁵
KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİNİN DİLİNDƏ ALINMA
SÖZLƏR VƏ ONLARIN İŞLƏNMƏ DAİRƏSİ

Məlumdur ki, hər hansı bir dil məqsədsiz olaraq başqa dillərdən söz almır. Ona görə də bütün dillərdə müxtəlif mənşəli alınma sözlər var, onların hər biri dilin lüğət tərkibində müəyyən yer tutur. Lakin tarixən dilə ehtiyac olmadan külli-miqdarda eleksik vahidlər daxil olur ki, bunlar da zaman keçdikcə dilin lüğət tərkibinə yaxşı təsir göstərmir. Bu baxımdan başqa dillərdən gələn alınma leksik vahidləri məqsədinə görə iki qrupa ayırmaq mümkündür: 1) məcburi alınan leksik vahidlər; 2) zəruri alınan leksik vahidlər.

Hər bir dilin lüğət tərkibinin inkişafında və zənginləşməsində həmin dilin daxili imkanları ilə bərabər alınma sözlər də çox önəmli rol oynayır. Lakin alınma sözlərə istər elmi, istərsə də ictimai münasibət heç də həmişə birmənalı olmur. İctimai-siyasi, iqtisadi şəraitdən asılı olaraq alınmalar bəzən xüsusi dalğa ilə özünü göstərmiş, bəzən geri çəkilərək müəyyən zaman kəsiyində yaxşı mənada qısqançlıqla qarşılanmışdır. İctimai, siyasi məqamlardan asılı olaraq Azərbaycan dili uzun müddət ərəb, fars alınmalarına, rus imperiyası dövründə rus dilindən və onun vasitəsilə Qərbi Avropa dillərindən alınmalara məruz qalmışdır. Bəzən bu alınmalar həddini aşmış, bəzən isə dilimizin zənginləşməsində müsbət rol oynamışdır. Azərbaycanda mətbuatın meydana gəlməsi və inkişafına qədər alınmalar özünü daha çox bədii sözdə göstərmişdir.

Bildiyimiz kimi, başqa dillərdən keçən sözlər keçdiyi dilin daxili inkişaf qanunlarına tabe olaraq işlədilir və bunun nəticəsində də çox zaman həmin sözlərin alınma söz olduğunu müəyyənləşdirmək çətin olur. Başqa dillərdən söz almaq müasir dillərin zənginləşməsi üçün zəruri proses hesab edilir. Bütün bunlara müəllif tədqiqatında toxunur və bildirir ki, alınma sözlər, ilk növbədə, özünü mətbuat da göstərir. Ona görə də hər bir cəmiyyətin mətbuatı o cəmiyyətin güzgüsü rolunu oynayır və təbii ki, həmin xalqın mədəniyyətinə və dilinə bəslədiyi münasibət bu güzgüdə əks olunur.

Əcnəbi sözlərin növlərindən danışarkən məcburi yolla alınmaların mövcud olmasını bir çox elmi ədəbiyyatlarda görə bilirik. Məsələn, Prof. H.Həsənov haqlı olaraq məcburi şəkildə dilə gətirilən sözləri alınma hesab etmir, onları “gəlmə sözlər” adlandırır (5, s. 120).

Məcburi alınmalar özləri də tarixi situasiya cəhətdən iki qismə ayrılır: 1) ən qədim dövrlərdə dilimizin lüğət tərkibinə keçmiş məcburi alınmalar; 2) müasir dövrdə dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuş məcburi alınmalar. Məcburi alınmaları mənimsəməyin iki yolu var: 1. Etimon dil hakim olub sözlən dilə təzyiq göstərmək yolu; 2. Sözlən dilin daşıyıcılarının etimon dilə yüksək marağı.

Azərbaycan dilçiləri arasında belə bir fikir var ki, dilin tam mənimsəyə bilmədiyi, dildə özünə vətəndaşlıq hüququ qazanmayan leksik vahidləri təmizləmək lazımdır. Dili belə sözlərdən təmizləmək əvəzinə Türkiyə türkcəsinin leksik vahidləri ilə doldurmaq onun korlanmasına səbəb olur. Dildən bu sözləri təmizləmək üçün, ilk növbədə, onların ekvivalentlərini tapmaq lazımdır və bu, kompaniya xarakteri daşmamalıdır. Çalışmaq lazımdır ki, tapılan hər bir söz dil daşıyıcıları arasında ümumişlək olsun. KİV-in dilində (xüsusən mətbuatda) məcburi alınmaların mənşəcə mənzərəsi belədir:

Rus mənşəli məcburi alınmalar: *aboy-divar kağızı, atopleniya- qızdırıcı sistem, boyevik-döyüşçü, çaşka-fincan, domaşnik-başmaq, fartuk-önlük, yaxalıq, döşlük, informasiya-məlumat, kasınka-yaylıq, kaşelyok-pulkisəsi, klyonka- müşəmbə* və s.

Avropa mənşəli məcburi alınmalar: *abstrakt-müərrəd, antipatiya-pis münasibət, apogey-zirvə, arqument-dəlil, sübut, avtoqol-qol müəllifi, bint-tənzif, dezodorant, duxu-ətir, fizionomiya-görkəm, funksioner-fəal, invariant-bir variantın doğurduğu başqa variant, kley-yapışqan, kommentariya-şərh* və s.

Türk mənşəli məcburi alınmalar: *arxadaş-dost, yoldaş, aydın-ziyalı, başqan-rəhbər, bəirlənmək-müəyyənləşdirmək, çözülmək-həll etmək, çözümlənmə, derbi-final oyunu, ən güclü komandalardan yarış, dərgi-qəzet, jurnal, toplu, almanax, diləkçə-əriza, Türk mənşəli məcburi alınmalar: arxadaş-dost, yoldaş, aydın-ziyalı, başqan-rəhbər, bəirlənmək-müəyyənləşdirmək* və s.

Ərəb-fars mənşəli məcburi alınmalar: *bahəm-yanaşı, birlikdə, bəhməz-doşab, dotələb-tələbkar, məmləkət-ölkə, məraz-xəstəlik, təbiri-caiz-belə demək mümkünsə, təhdid-təzyiq* və s.

Dilimizin lüğət tərkibinə daxil olan əcnəbi sözlərin ikinci qrupunu *zəruri alınmalar* təşkil edir. Zəruri alınmalar, adından da görüldüyü kimi, zərurət nəticəsində dilə keçir. Bu baxımdan KİV-də işlənən zəruri alınmaları iki qrupa bölmək olar. 1. Sovetlər dövründə dilimizə daxil olan zəruri alınmalar;

Prof. N.Xudiyev leksik abreviaturların dilin lüğət tərkibindəki mövqeyini belə xarakterizə edir: “Leksik ixtisarlar bəzən xüsusi fonetik-orfoqrafik formaya malik olan, dildə öz abreviantları ilə sinonim kimi yanaşı yaşayan, onlarla eyni hüquqlara malik olan, çox vaxt hətta işlənmə tezliyinə görə nitqdə onları üstələyən, beləliklə, dilin lüğət fondunu, leksik xəzinəsini zənginləşdirən sözlərdir” (7, s. 114).

N.Xudiyev abreviaturların digər növündən - *kontaktur* sözlərdən danışarkən antroponimiyanın rus təsirinə məruz qaldığını qeyd edir. Əslində burada ruscanın təsirindən daha çox kütlənin də buna meyilli olmasını görmək olar. Alimin H.Həsənovdan təqdim etdiyi nümunələr bir qədər mübahisəlidir. Belə ki, məişət-danışq leksikasında *Təranə* antroponimi *Tata* kimi yox, əsasən, *Təriş* şəklində ixtisar olunur. Göstərilən formada isə *Natəvan* sözü *Nata* şəklində ixtisar edilir.

⁹⁵ BDU-nun dosenti. naila.mammadova@mail.ru

Prof. A.Qurbanov leksik abreviaturları söz yaradıcılığı prosesində mühüm amil kimi səciyyələndirir (9, s. 386). “Mətbuatda gedən dil prosesləri” mövzusunda namizədlik dissertasiyasının müəllifi S.Həbibova mətbuatda işlənən abreviaturlarda əhatə etdiyi semantikanı əsas götürərək onları dörd şəkildə qruplaşdırır: 1) siyasətlə 2) iqtisadiyyatla 3) hərbi işlə 4) elm, təhsil və müxtəlif peşələrlə bağlı işlənən ixtisarlara (4, s. 90).

Mətbuatda işlənən ləksemlərin əsasını ictimai siyasi sahəni əhatə edən alınmalar təşkil edir.

Avropa mənşəlilər: *aksiya, alternativ, anti-semitizm, assambleya, avantiura, avantürist, avantürizm, avtolitar, blok, bürokrat, bürokratik, bürokratizm, debat, demarş, demokratiya* və s.

Rus mənşəlilər: *odmnistrator, orqanizator, sovet*.

Ərəb-fars mənşəlilər: *bələdiyyə, hakimiyyət, hüriyyət, iqtidar, istiqlalyyət, millət, müavin, müxalifət, mürtəcə, müstəqil, müstəqillik, müşavir, müşavirə, nazir, nümayiş, siyasət, təqib* və s.

Türk mənşəli ictimai-siyasi alınmaya rast gəlinməmişdir.

Mətbuatın dilində rast gəlinən iqtisadi alınmaların mənşə tərkibi belədir:

Avropa mənşəlilər: *aksiz, artikul, assosiasiya, audit, auditor, avro, bank, bankir, barrel, biznes, debit-göstərici, debitor, dividend-gəlir, dollar, evrobond, frank, funt sterling, geotexnologiya, indeksasiya, infrastruktur, investisiya* və s.

Rus mənşəlilər: *rubl, sektor* və s.

Ərəb-fars mənşəlilər: *hərrac, iflas, iqtisadi, iqtisadiyyat, lirə, sahibkar, səhm, səhmdar, sərmayə* və s.

Türk mənşəlilər: *özəl, yatırım* və s.

Mətbuatın dilində mədəniyyət sahəsinə əhatə edən alınmaların mənşə tərkibi belədir:

Avropa mənşəlilər: *aktyor, akvarel, albom, ansambl, artist, ballada, buklet, caz, debüt, dekor, dekorasiya, dekorativ, diktor, dirijor, disk, dubl, efir, ekran, estrada, festival, fonogram, instrumental* və s.

Rus mənşəlilər: *qrimyor, premyera, video, videosalon* və s.

Ərəb-fars mənşəlilər: *abidə, bəstəkar, faciə, heykəl, heykəltəraş, mədəniyyət, müğənni, rəqqas, rəsm, rəssam, sənət* və s.

Türk mənşəlilər: *bəstəçi, sənətçi, ünlü* və s.

Dövri mətbuatının dilindəki elmi-texniki sahəni əhatə edən alınmalar aşağıdakı kimi qruplaşır:

Avropa mənşəlilər: *alüminium, atom, avtomaşın, bakalavr, benzin, briyant, briqada, briqadir, brom, bürünc, buldozer, detal, doktor, doktorantura, doktorluq, drenaj, ekskavator, element, fayl-ünvan, folklor, fosfat, gimnaziya, xlor* və s.

Rus mənşəlilər: *generator, izolent, kerosin, kislota, mazut, nasos, plazma, salyarka* və s.

Ərəb-fars mənşəlilər: *əhəng, maddə, məhsul, mürəkkəb, şüa, təbaşir, təhsil, təlim* və s.

Bu sahə üzrə türk mənşəli alınmalar qeydə alınmamışdır.

Tibbi söz və ifadələrin böyük əksəriyyəti latın dilinə əsaslandığı üçün Avropa mənşəlidir. Bu alınmaların mənşə baxımından mənzərəsi belədir:

Avropa mənşəlilər: *allergoloq, arterial, astma, aptek, avitaminoz, bronxit, diabet, donor, eflepsiya, epidemiya, feldşer* və s.

Rus mənşəlilər: *alkoqol, alkoqolik, alkoqolizm, mama, marqans, tuperklyoz* və s.

Ərəb və fars mənşəlilər: *cərrahiyyə, dərman xəstəxana, peyvənd, səhiyyə, tibb, tibbi, vəba, vərəm, zədə* və s.

Dilimizdə tibb sahəsi üzrə türk mənşəli alınmalar qeydə alınmayıb. Bu ləksemlərdən bəziləri dilimizdəki ekvivalentləri ilə paralel işlənir və etimon dildən gələn sözlər bu qarşılıqları sıxışdırır: *qrip-zökəm, operasiya-əməliyyat, rak-xərçəng, stomatoloq-diş həkimi, travma-zədə, tuperklyoz-vərəm...*

Beləliklə, araşdırmamız göstərir ki, Avropa mənşəli sözlər KİV dilində daha çox üstünlüyə sahibdir. Bu da elmi-texniki tərəqqinin, inteqrasiyanın birbaşa Avropa xalqları ilə bağlı olması ilə əlaqədardır. Azərbaycan dilinin leksikasında ərəb, fars mənşəli sözlərin böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini inkar etmək olmaz, çünki məhz bu sözlərin köməyi ilə qohum dillər bir-birini başa düşə bilər. Azərbaycan dilində alınma sözlərin çoxluğu bu dilin kasıblığına deyil, əksinə daha çox zənginliyinə xidmət edir. Buna görə də KİV dilinin leksikasını hərtərəfli araşdırmaq bu sahədə olan problemlərin həlli ilə yanaşı, dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova S. və b. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: BDU, 2016
2. Budaqova Z. Azərbaycan sovet mətbuatının dili. Dil mədəniyyəti, Bakı, Elm, 1985, IV bur., s. 45-52
3. Həbibova S. Mətbuatda gedən dil prosesləri - leksika. Nam. diss., Bakı, 1993
4. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası Bakı: Maarif, 1988
5. Xudiyev N. ETT və dilin lüğət tərkibi. «Elm və həyat» jurnalı, 1987, № 10
6. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı: Maarif, 1989
7. Qafarova E. Dilçilikdə sözlərin məsələsinin qoyuluşuna dair. Tədqiqatlar, №3, Bakı, Elm, 1999, s. 45-52
8. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985, 409 s. 84.

Açar sözlər: KİV, Azərbaycan dili, lüğət tərkibi, alınma sözlər, leksik alınmalar

Ключевые слова: СМИ, азербайджанский язык, лексика, деривации, лексические деривации

Keywords: Mass media, Azerbaijani language, vocabulary, derivations, lexical derivations

XÜLASƏ

Məqalədə KİV-in dilində işlənən alınma sözlərin işlənmə dairəsindən bəhs olunur. Xüsusilə burada leksik alınmaların mənşəyi araşdırılır və onların ədəbi dilin leksik normasına uyğun olub-olmaması müəyyən edilir. Göstərilir ki, KİV dilində

leksik alınmalar zəruri və məvburu olmaqla iki yeri ayrılır. Məcburi alınmalar özləri də tarixi situasiya cəhətdən iki qismə ayrılır: 1) ən qədim dövrlərdə dilimizin lüğət tərkibinə keçmiş məcburi alınmalar; 2) müasir dövrdə dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuş məcburi alınmalar.

Hər bir dilin lüğət tərkibinin inkişafında və zənginləşməsində həmin dilin daxili imkanları ilə bərabər alınma sözlər də çox önəmli rol oynayır. Lakin alınma sözlərə istər elmi, istərsə də ictimai münasibət heç də həmişə birmənalı olmur. İctimai-siyasi, iqtisadi şəraitdən asılı olaraq alınmalar bəzən xüsusi dalğa ilə özünü göstərmiş, bəzən geri çəkilərək müəyyən zaman kəsiyində yaxşı mənada qısqanılıqla qarşılanmışdır. İctimai, siyasi məqamlardan asılı olaraq Azərbaycan dili uzun müddət ərəb, fars alınmalarına, rus imperiyası dövründə rus dilindən və onun vasitəsilə Qərbi Avropa dillərindən alınmalara məruz qalmışdır.

СЛОВА ПОЛУЧЕННЫЕ НА ЯЗЫКЕ СМИ, И ОБЪЕМ ИХ ОБРАБОТКИ РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается сфера использования производных слов в языке СМИ. В частности, исследуется происхождение лексических производных и определяется их соответствие лексической норме литературного языка. Отмечается, что лексические усвоения в языке СМИ делятся на две части: необходимые и обязательные. Сами по себе обязательные усвоения делятся на две части в зависимости от исторической ситуации: 1) обязательные усвоения, которые с древнейших времен вошли в состав лексики нашего языка; 2) обязательные усвоения, включенные в лексику нашего языка в наше время.

Наряду с внутренними возможностями языка приобретенные слова также играют важную роль в развитии и обогащении словарного запаса каждого языка. Однако как научное, так и общественное мнение не всегда однозначно. В зависимости от социально-политических и экономических условий приобретения иногда проявлялись особой волной, иногда отступали и с течением времени встречались с ревностью в хорошем смысле этого слова. В зависимости от социальных и политических факторов азербайджанский язык был заимствован из западноевропейских языков.

WORDS RECEIVED IN THE LANGUAGE OF THE MEDIA, AND THE VOLUME OF THEIR WORKS SUMMARY

The article discusses the scope of the use of derived words in the language of the media. In particular, the origin of lexical derivations is investigated here and it is determined whether they correspond to the lexical norm of the literary language. It is noted that lexical acquisitions in the language of the media are divided into two parts, necessary and mandatory. Compulsory acquisitions themselves are divided into two parts in terms of historical situation: 1) compulsory acquisitions, which became part of the vocabulary of our language in the most ancient times; 2) compulsory acquisitions included in the vocabulary of our language in modern times.

Along with the internal capabilities of the language, the acquired words also play an important role in the development and enrichment of the vocabulary of each language. However, both scientific and social attitudes are not always unambiguous. Depending on the socio-political and economic conditions, acquisitions sometimes manifested themselves in a special wave, sometimes retreated and were met with jealousy in a good sense over time. Depending on social and political factors, the Azerbaijani language It has been borrowed from Western European languages.

Rəyçi: DOS. E.Vəliyeva